

תורת בודהא לגצל זליקוביץ

תאריכים:

אגדת בודהא, השטן מרה, סנסקריט, גצל זליקוביץ, מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, עברית מקראית, נחום סוקולוב.

תקציר

גצל זליקוביץ – משכיל יהודי (1855 - 1926), שפעל בעולם העיתונות והספרות בעברית וביידיש, נתבקש על ידי הסופר מיכה יוסף ברדיצ'בסקי לתרגם כתבי בודהא לעברית. הספר תורת בודהא, שהופיע בארצות-הברית בראשית 1922, הוא כפי הנראה הראשון המביא לקורא העברי כתבים בודהיסטיים. החיבור הוא בעצם תרגום-עיבוד של האפוס "אגדת בודהא" המספר על תולדות חייו של בודהא ועל הארתו. זליקוביץ טען שתרגם את הספר ישירות מסנסקריט, אך סביר להניח שהשתמש גם בתרגומים לשפות אירופיות שונות שהכיר. הוא בחר לתרגם את הספר לעברית תנכית יפהפייה, תוך שהוא מרבה לשבץ בתרגום פסוקים מהמקורות ומוסיף קטעי פרשנות בסגנון הפרשנות היהודית המסורתית. בפרשנות זו הרבה זליקוביץ להשתמש באופן אסוציאטיבי בדוגמאות מהתרבות היהודית ומתרבויות אחרות שהכיר, וגם הביע את דעותיו בנושאים הנידונים. התרגום לשפה תנכית והפרשנות האסוציאטיבית לכתבים הבודהיסטיים יצרו ספר לימוד וקריאה מהנה היכול לשמש גם היום כמקור להבנת תרבות המזרח. מאמר זה בא להציג מחדש ספר נשכח זה, לעמוד על הקשר בין הספר למקורותיו ולבחון את הביקורת עליו בעיתונות ואצל סופרים עבריים בני זמנו.

מבוא

גצל זליקוביץ נולד בעיירה ריטובה שבליטא בשנת 1855 והתחנך בחינוך תורני. לאחר ביקור בצפון אפריקה החל בתחילת שנות השמונים ללמוד אגיפטולוגיה ושפות שמיות עתיקות בסורבון. בשנים 1884 - 1885 השתתף כמתורגמן לערבית במשלחת הבריטית שיצאה לחלץ את הגנרל גורדון שהיה נצור בחרטום. בשנת

1886 היגר לארצות הברית ועסק בעיקר בכתיבה ובעריכה בעיתונות היידיש. קוראי העיתונות העברית הכירו אותו בעיקר מכתבות שפרסם ב"המגיד" וב"המליץ" ושהן תיאר את מסעו בסודן. לימים כונסו כתבות אלו בספרו "ציורי מסע". באמריקה מיעט זליקוביץ לכתוב עברית.¹

בשנת 1921, בעת ביקורו בניו-יורק, הודיע הסופר והמו"ל א"ל שלקוביץ ("בן אביגדור") לזליקוביץ, שהסופר מיכה יוסף ברדיצ'בסקי בא אליו בתרעומת על שלא תרגמו עדיין את **תורת בודהא** לעברית וביקש ממנו להטיל את המלאכה עליו.² זליקוביץ נבחר למשימה בגלל הערכתו הרבה של ברדיצ'בסקי לסגנונו העברי, על סגנונו זה הוא כותב:

"ובזליקוביץ לנו הדבר, עם משורר עברי, אשר הרים לנס את השפה העברייא, ואנו ביחס אליו גם במיטב הכוחות אשר לנו, אנו אך סופרים יהודיים אנו. השירה האחרונה אשר לנו, שרבות עמלנו בה לשכללה ולבנותה, אינה אלא שירה יהודית, שירה לא תיתכן בלי שפת התלמוד ובלי הזיות הקבלה וחבלי הנפש של הארמית היהודית. לה עומק ותאים, ועל הכול פרוש צעיף. אולם שירתו של זליקוביץ - עוד תלך קוממיות, היא שירה חוזית, לה רב מהד העברית הקדומה, מהעברית הגלויה ולא בעלת הצירופים..."³

ספק אם ידע ברדיצ'בסקי על יחסו האוהד של זליקוביץ לבודהיזם בשעה שהטיל עליו את המלאכה. כבר מתחילת שנות התשעים של המאה ה-19 פרסם זליקוביץ בעיתונות היידיש מאמרים העוסקים בבודהיזם והמאירים דרך חיים זו באור חיובי.⁴ במאמרים אלו הדגיש במיוחד שהבודהיזם היא דת נעלה בהרבה מהנצרות או מהאסלאם והתקיף את הטוענים שהבודהיזם היא דת של עבודה זרה.⁵

זליקוביץ הסכים לשנס מותניו ולהתחיל במלאכה, אך בעוד הוא שקוע עמוק במחשבותיו בדבר סדר התרגום, "המוות הכה בשבת עברתו את שניהם, גדע

1 ביוגרפיה מפורטת של גצל זליקוביץ, ראו: ז" גולדברג, "גצל זליקוביץ - משכיל ועיתונאי יהודי במפנה המאות", חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ה.

2 ראו: ג" זליקוביץ, **תורת בודהא - תרגום עברי מכתבי הקודש "טריפטיקה" לבני הודו מני קדם**, ניו יורק תרפ"ב, עמ" 12. (להלן: זליקוביץ, תורת בודהא)

3 **כתבי מיכה יוסף בן-גוריון [ברדיצ'בסקי]**, מאמרים, דביר, תל-אביב תש"ד, עמ" רסה-רסו.

4 ראו: "נירוואטא", **טאגעבלאט**, 19 בינואר 1892. וכן: "די זעקס ביבלעך", שם, 31 ביולי 1892

5 ראו: "א קאנגרעס פון אמונות", שם, 25 במאי 1906. וכן ראו: "בודהא און זיין רעליגיאן", שם, 5 בדצמבר 1917. למאמר מצורפת תמונתו של בודהא המופיעה גם בראש הספר **תורת בודהא**.

בחרי-אף שלקוביץ וברדיצ'בסקי זה אחר זה!⁶ זליקוביץ כבר אמר נואש מתרגומו וחשב שתורת בודהא תהיה נעדרת מספרותנו, עד שעורך "הדואר" מ' ליפסון הסכים לפרסם את התרגום בעיתונו.⁷

המקורות לתרגום

תרגומו של זליקוביץ החל להופיע ב"הדואר" ביום ראשון ה-6 בנובמבר 1921, בשבוע הראשון להופעת העיתון, ובדרך כלל המשיך להתפרסם בימי ראשון עד ה-20 בפברואר 1922. כבר בתחילת מרץ באותה שנה הופיע התרגום במהדורת ספר בהוצאת ה"היברו פובלישינג קאמפאני".⁸

בודהא לא השאיר אחריו רשימות בכתב. הקנון הבודהיסטי המכונה "טריפיטיאקא" מורכב ממספר רב של כתבים שנרשמו על ידי תלמידיו לאחר מותו. הספר תורת בודהא של זליקוביץ הוא בעצם עיבוד לעברית מקראית של מה שמכונה "אגדת בודהא", או "חיי בודהא". האגדה מספרת בקצרה על לידתו של בודהא, היכרותו עם העולם, הארתו, השראתו על תלמידיו ומותו. במהלך הסיפור משובצים נאומים קצרים ודברים שאמר בודהא בהזדמנויות שונות. "אגדת בודהא" אינה מופיעה בקובץ אחד של כתבים בודהיסטיים אלא היא אוסף של סיפורים מכתבים שונים, אין לה נוסח אחיד והיא יכולה להופיע בהרחבה או בקצרה, כראות עיניו של שוזר המקורות למסכת סיפורים אחת. תרגומים ל"אגדת בודהא" היו בנמצא מהמחצית השנייה של המאה ה-19 בשפות אירופיות שונות.

בהקדמה לחיבורו טען זליקוביץ שתרגם את תורת בודהא ישירות מסנסקריט וכי השתמש בחופשיות בתרגומו גם בספרים של חוקרי בודהיזם מפורסמים כגון: Burnouf⁹ ו Oldenberg¹⁰, שעסקו באפוס של חיי בודהא. בנוסף לכך הזכיר

6 זליקוביץ, תורת בודהא, עמ" 12. "בן אביגדור" נפטר ב-23 בספטמבר 1921, ואילו ברדיצ'בסקי נפטר ב-18 בנובמבר באותה שנה, כשבועיים לאחר שהחל זליקוביץ לפרסם את "תרגומו" בהדואר. ראו גם הספדו של זליקוביץ לברדיצ'בסקי: "ליטעראטור און לומדות", טאנעבלאט, 11 בדצמבר 1921.

7 זליקוביץ, תורת בודהא, עמ" 12.

8 ראו מודעת פרסומת לספר, הדואר, 12 במרץ 1922.

9 ראו: E. Legends of Indian Buddhism, London 1911, Burnouf.

10 ראו: Buddha - sein Leben, seine Lehre, seine Gemeinde, Stuttgart-Oldenberg. H. (Berlin 1921).

שמות של חוקרים שעסקו גם בהוראת סנסקריט כגון F.M. Muller, Benfey¹¹ ואחרים.

בהקדמתו האנגלית ל"תרגומו" כתב זליקוביץ שעשה מאמץ להביא את הבשורה של בודהא גוטמה ("the gospel of Buddha Gautama") לקורא העברי. במדורו "ליטעראטור און לומדות" ב"טאגעבלאט" מתחילת 1917 סקר את ספרו החדש של אננדה קומארסוואמי "Buddha and the Gospel of Buddhism"¹². חלקו הראשון של ספר זה מתאר את חיי בודהא.. ספר אנגלי נוסף שהיה נפוץ מאוד בתחילת המאה בשם "הבשורה של בודהא"¹³, פורסם בארצות הברית בשנת 1894 וזכה עד 1914 לשתים עשרה מהדורות באנגלית לפחות ולתרגומים לשפות רבות. גם ספר זה כולל את האפוס של "חיי בודהא". פרקיו מחולקים לפסוקים, בדומה לכתבים הבודהיסטיים המקוריים ובדומה לספרו של זליקוביץ אך בניגוד לתרגומים אחרים של האפוס המספרים את הסיפור בהרצאה רצופה. הספרים הנזכרים באנגלית כוללים את רוב הסיפורים שמופיעים בספרו של זליקוביץ וכן מודפס בסופם מילון קצר למונחים בודהיסטיים בדומה לספר **תורת בודהא**. בכל אופן, קשה לקבוע אם זליקוביץ השתמש בספרים אלו ל"תרגומו" וזאת מסיבות שונות: כש"תרגם" את **תורת בודהא** היו כבר מספר רב של תרגומים ל"חיי בודהא" בשפות אירופיות שונות, המספרים בצורה דומה את עיקרי הסיפור. זליקוביץ כתב את "תרגומו" בעברית מקראית. בחיבורו שיבץ פסוקים וביטויים מקראיים, והרחיב במליצה ככל העולה על רוחו. לפעמים שילב בספר גם עיבודים לקטעים שכתב הרבה לפני שהחל לתרגם את **תורת בודהא** לעברית.¹⁴ בהקדמה לחיבורו עסק זליקוביץ גם בדרכי התרגום ואמר כי בעוד שבראשית דרכו כסטודנט בפריס השתדל לתרגם תרגום מילולי, הרי מאז בואו לאמריקה הוא רואה בתרגום עבודה המצריכה כישרונות יצירתיים רחבים.¹⁵ על "תרגומו" **לתורת בודהא** הוא כותב:

11 ראו: T Benfey, Handbuch der Sanskritsprache, Leipzig, 1852. הספר מיועד ללימוד

עצמי של השפה הסנסקריט, בניפי גם חיבר מילון אנגלי-סנסקריטי.

12 ראו: Buddha and the Gospel of Buddhism, Coomaraswamy, A.

Bombay 1956 המהדורה הראשונה הופיעה כפי הנראה בתחילת 1916.

13 ראו: The Gospel of Buddha, Chicago-London 1915, P. Carus (להלן: קארוס, בודהא).

14 שווה: "מלחמה", הד המורה, חוברת א", אדר תרע"ה, עמ" 4, וזליקוביץ, תורת בודהא, עמ" 42-43.

15 ליקוביץ, תורת בודהא, הקדמה באנגלית, עמ" VII-VIII.

"המטרה שעשיתי לי הייתה כי בעבודתי התרגום והיצירה ייפגשו, יצירה פשוטה כמשמעה. הרבה הגיונות בודהא שנאמרו בקצור נמרץ הארכתי בתרגומי לבררם לפי המושג שלי בבודהות, וכל השונות פסחתי."¹⁶

כן טען זליקוביץ שאיחד מסורות בודהיסטיות מארצות שונות למסכת אחת.¹⁷ "תרגומו" ל"כתבי בודהא" ספוג בכישרונותיו היצירתיים, עד שקשה היה להכיר את המקור גם אם היינו יודעים מהו.

מן הנאמר לעיל סביר להניח שספרים שונים על "חיי בודהא" בשפות אירופיות עמדו לפני זליקוביץ בשעה שכתב את "תרגומו" ומהם שאב את מקורותיו. הספר **תורת בודהא** הוא כפי הנראה עיבוד חופשי ומתומצת למקורות אלו. אין לפסול לחלוטין את האפשרות שתרגם גם ישירות מסנסקריט. בביאורים שצירף לספר מצוטט מדי פעם משפט הכתוב בסנסקריט ואליו מצורף תרגום עברי מתאים. יש יסוד להניח שזליקוביץ רכש ידיעה מסוימת מהספרים ללימוד סנסקריט שהוא מזכיר בהקדמה לחיבורו וייתכן שהשתמש גם במקורות ראשוניים לצורך תרגומו.¹⁸

מלאכת התרגום

ה"תרגום" כתוב עברית מקראית יפהפייה המשובצת פסוקים ופרפראזות של פסוקים. להלן כמה קטעים הממחישים את ייחודו של התרגום:

הפתיחה לספר

א אלה תולדות בודהא, הוא בודהא אשר נולד בעיר קופילאבאסתו, עיר המלוכה לאביו המלך סודהודאנה, אשר מלך על שבטי סאקיא בארץ הודו הצפונית.

ב ויהי בהיוולדו וימלא בית המלך אור גדול. ויגדל הנער ובשנת חמש-עשרה לימי חייו כבר ידע את כל הנעשה תחת השמש, וכל רז לא נעלם ממנו, ויאמר

16 ס, עמ"ל 11.

17 שם, עמ"ל 8.

18 בר בימי חייו של זליקוביץ היה מי שהטיל ספק בכך אם אכן תרגם את **תורת בודהא** מסנסקריט, א"ל אלמי מספר שהוא עצמו הביע את ספקותיו אלו לפני זליקוביץ, ראו: אלמי, **מאמענטן פון א לעבן**, בואנוס-איירס 1948, עמ"ל 225.

לחכמה: אחותי את, ולאמת: גברתי הנך. ויבקשו לו נערה יפת-תואר מזרע המלוכה ושמה יאסדידהורה, ותהי לו לאישה. " (עמוד 13)

בנות ה"שטן" מרה מנסות לפתות את בודהא

ו ולשטן מרה שלש בנות לעשות רצון אביהן בשאול מתחת ללכוד נפשות הצדיקים ברשת עגבים. ויקרא אותן מרה בשמותיהן לאמור: למי מכן, בנותיי, נאה לכבוש את בודהא גוטאמה?

ז תאמר הבכירה: לי נאה לעשות רצונך, כי נשיקות רעל על שפתי, צפעונים בלשוני, שפיפון בזרועותיי וכל מזימותיי זימה.

ח ותתחלחל אחותה הצעירה לאמור: שלחני אבי, כי רשפי אהבה בעיני, שוד ושבר בחיקי וקסם השגל על כל בשרי.

ט ויהס אותן השטן ויאמר: ידעתי גם ידעתי, כי כולכן מהירות בשגל לכבוש את משנאינו. לכו, בנותיי, שלושתכן והאבדון יצליח אתכן עד כי יד השטן אביכן רוממה.

י ותבואנה שלשתן אל בודהא, והוא יושב על אם הדרך עמוק במחשבותיו, ותגשנה אליו במחולות וברגליהן תעכסנה. הבכורה התפרקה שערות ראשה עד חמוקי ירכיה ותכרכר רקוד וטפוף והיא על מקומה עומדת, רק כל גופה ינוד אנה ואנה כאשר תנוד הערבה על חוף הנהר. ותיגש לאט לאט אל מושב בודהא ותחבקהו בזרועותיה הערומות ושתי אחיותיה רקדו כאיילות במחולות עגבים וכל עצמותן תאמרנה: 'בוא אלינו, איש תם, ושתה כוס הנועם לרוויה'.

יא ויסגור בודהא את עפעפי עיניו ויבעט בבנות השטן האורבות לנפשו ויאמר: ידעתי גם ידעתי, כי זעם במחולותיכן, רעל בזרועותיכן, ומרה באהבתכן אלי. שקר החן בבנות השטן ומרה היופי בבנות בלהות.

יב ייחר אף מרה על בנותיו ויגער בבתו הבכורה בשצף קצף לאמור: הלילי בת נגעלה! איך הפכה קדשה לקדושה. ותינשא בסער מתחולל אל ענני האפס בחיק הנשייה, ושתי אחיותיה אחריה. וירעשו מוסדי האבדון ותגעש ממלכת האופל ויחרדו בני השעירים חרדה גדולה. " (עמ' 42-44)

בודהא שב ונפגש עם אשתו לאחר שנות נדודים

ב וירא בודהא את אשתו וייבהל. לא מרבדים יצועה ולא שש וארגמן לבושה, לא תלתלים ולא קווצות על שערותיה, לא נזם-שביסים על מצחה ולא תמרוקי-נשים על פניה." (עמוד 65)

החיבור רצוף ביטויים כגון: "הסתיו עבר וניצנים נראו בארץ הודו", (עמוד 121) או "אכן יש בודהא במקום הזה ואנכי לא ידעתי" (עמוד 122) המשרים על כל החיבור אווירה תנכית מיוחדת. כדי ליצור את האווירה התנכית השתמש זליקוביץ, לבד מן השפה, גם בתיאורים ובדימויים מהתנ"ך או אולי יותר נכון לומר שהוא השתמש בדימויים של המזרח כפי שהכיר ממסעותיו בצפון אפריקה. כך למשל הוא "מתרגם":

א עודנו בודהא המבורך יושב תחת אחד הברושים עמוק במחשבותיו במה יושיע העולם, והנה שני אנשים רוכבים על גמליהם, נושאים שקים ואמתחות. ויהי בראותם את בודהא וימהרו להבריך את גמליהם, וייגשו אליו ויאמרו: שלום לך!" (עמוד 53)

גם הברוש המקראי (תהלים קד: יז) וגם הגמלים אינם מופיעים בתרגומים מקבילים לאנגלית ולגרמנית.¹⁹ בתרגומים אלו מוזכר רק שבודהא נפגש עם שני הסוחרים. דמיונו המפותח של זליקוביץ כבר קישר את הסוחרים עם הגמלים כמאמר הפסוק: "וישבו לאכול לחם וישאו עיניהם ויראו והנה ארחת ישמעאלים באה מגלעד וגמליהם נשאים נכאות וצרי ולוט הולכים להוריד מצרימה:" (בראשית לו: כה)

במובאה דלעיל, על ניסיונותיהן של בנות השטן לפתות את בודהא, מתאר זליקוביץ את ריקוד בתו של מרה כשהיא עומדת על מקומה ורק גופה נע (פסוק י'), תיאור שהוא בעצם ריקוד בטן. זליקוביץ משליך מהמציאות שהכיר בצפון אפריקה למציאות שלא הכיר בהודו, מבלי להתחשב בעובדה שעברו כאלפיים וחמש מאות שנה מזמנו של בודהא עד לזמנו כ"מתרגם".

את ההקדמה העברית לחיבור ואת הביאורים לפרקים כתב זליקוביץ בלשון חכמים, בסגנון הפרשני המסורתי, תוך שהוא משלב דימויים מהמקורות ועורך

19 או: קארוס, עמ" 42, אורדנברג, עמ" 138.

השוואות עם המנהגים היהודיים. כך למשל, כשאנו מעוניין להרחיב את הדיון בשאלה אם בודהא גוטמה היה בודהא ראשון או שקדמו לו "בודהים" אחרים כתב:

"כל שערי הפלפול ננעלים בדבר הסוגיה אם בודהא היה הראשון או כבר קדמוהו בודהים אחרים בשנים קדמוניות אשר על אדני אגדה הוטבעו. השקלא וטריא אם קדמו בודהים לגוטאמה הוא כתנורו של עכנאי ולא בהקדמה קצרה שכזאת מקומו." (עמוד 10)

בהקדמה העברית לספר כותב זליקוביץ:

"רבים מחכמי אירופה ואמריקה ורבים מהפרופסורים המפורסמים נמנו וגמרו כי **תורת בודהא** עולה על תורת הנוצרי ומחמד. אבל לא לי המתרגם לשקול בפלס הפילוסופיה התיאולוגית אם בודהא בתור מחוקק וחווה חזיונות גדול מאחיו המחוקקים הנזכרים. אין לנו עסק רק בתרגום **תורת בודהא** כמו שקבלנו בספרו "טריפיטאקה" (סל המשולש) אשר תלמידיו קיבצו בו את כל נאומיו ותולדות חייו, כי בודהא בעצמו לא הניח אחריו **ספרים**. הוא הניח אחריו **אנשים**." (עמוד 8)

למרות הצהרתו לא יכול היה זליקוביץ להתאפק ובמקרים רבים הביע את דעותיו האישיות בנושא זה או אחר. אפילו בסוגיה של היחסים בין הדתות השונות לא נמנע מלהביע את דעותיו וכתב:

"אין קץ לעלילות-שווא אשר הנוצרים והמחמדנים השליכו על בודהא ועל תורתו. אמרו עליו, כי כופר בעיקר בבורא עולם, כופר בהשגחה כללית ועוד כפירות כאלה,²⁰ כדי לבזות את תורתו." (עמוד 120)

את דעותיו האישיות הביע גם כשהוא דן בביאורו ב"סדר-העבודה" של הבודהיסטים:

"**סאנגהא**: כנסת הגדולה של מאמיני בודהא, מקום להתפלל יום יום, לשמוע וללמוד חכמה ואמונה. לפי בודהא ארבעה אנשים 'מניין' ייקראו לענייני תפילה בציבור ועבודה - ואין צורך בעשרה. ואם מספר המתפללים רק שלושה מותר לצרף אישה אחת על מנת שהאישה הזאת 'בהיקשוני' (נזירה), שהקדישה את עצמה לעבודת הקודש בהיכלי-בודהא, ויש אומרים כי לעניין הדין כל צנועה

20 ניגוד לדבריו של זליקוביץ, בודהא אכן לא האמין בבורא עולם ובהשגחה כללית. ראו בספרו המתורגם מיידש של ח" שפילברג, **הודו - אמונות ודעות**, הוצאת הדר, תשי"ן, עמ" 163.

בעלמא כשרה למניין, אף-על-פי שהיא איננה פנויה. לו ראה בודהא בחייו פלוגתא בנידון דנן, בוודאי יקרא בשחוק, כי מפרשיו צללו במים אדירים של בודאות והעלו חרס בידם. (עמוד 52)

זליקוביץ הפמיניסט²¹ לא יכול היה לעבור בשתיקה על הפליה של נשים, והוא מביע את דעותיו בנושא, אפילו כשהוא עוסק במציאות רחוקה ואף שאין זה תפקידו כ"מתרגם ומבאר" של כתבים בודהיסטיים.

בביאוריו בספר מסביר זליקוביץ על הזרמים השונים בבודהיזם:

"למותר יחשב להלאות את הקורא עם כל מפרשי הבודהות במדינות אסיה, שמות המפרשים ושיטותיהם, אבל נחוץ לדעת, כי ראשי המפרשים נחלקו לשתי ישיבות גדולות: **בית-הינאיענה** אצל הבודהים באסיה הצפונית ו**בית-מאהעיענה** אצל הבודהים באסיה הדרומית.²² [...] ופליגי בית-מאהעיענה גם כן בכמה דברים הנוגעים לעניין הלכה ודין לסדר התפילות. זה לא כבר קמה ביאפוניה כיתה חדשה, כת מתקנים רציונאליים כמו הריפורם שלנו, והם גזרו אומר, כי שתי הישיבות הנזכרות על אדני הבל הוטבעו, כי פלפוליהם אינם אלא דברים של מה בכך המגלים פנים בתורת בודהא שלא כהלכה." (עמ' 83 - 84)

זליקוביץ היה מתנגד חריף של היהדות הרפורמית.²³ מדבריו כאן בעניין הרפורמים אפשר לחוש שלא היה מאוהדיו הגדולים של הבודהיזם זן ביפן.

על אגדת מותו של בודהא כותב זליקוביץ:

"אמרתי בלבי, כי אין לי הרשות להעלים מהקורא העברי את האותות והמופתים הסובבים מות בודהא, אשר הם נתונים בנוסח הסאנסקריטי, יען כי אינם פטופטי מלין של אגדות בעלמא, כי אם אגדות נפלאות משובצות בשירה נשגבה ובהדרת-פיוטית מזרחית. ומה היא נשמת כל שיר אם לא הנס - שינוי מעשה בראשית - והמהפכה בדברים של למעלה מהטבע? האגדה על מות בודהא, אין בה קורטוב של אמת, אבל שירה נפלאה היא." (עמוד 127)

21 או: ז" גולדברג, "החכמנית הליטאית ומלחמתה ב"רק גבר" - גצל זליקוביץ ומדורו לאשה בידישעס טאגעבלאט", קשר 18 (1995), עמ' 52-53.

22 זליקוביץ הפך את היוצרות, צריך להיות בית הינאיענה אצל הבודהיסטים באסיה הדרומית ובית מאהאיענה אצל הבודהיסטים באסיה הצפונית. ראו: שפילברג, הודו, עמ' 184.

23 או לדוגמא מאמר "שחיטה ובדיקה" טאגעבלאט, 9,1, במרץ 1892.

שוב נטל לעצמו זליקוביץ "המתרגם והמבאר" חירות להביע את דעותיו האישיות בקשר לאמיתות האגדה על מות בודהה, למרות הצהרותיו שלא יעשה כן.

את ביאוריו לספר כתב זליקוביץ בצורה אסוציאטיבית, בדומה לרוב כתיבתו העיתונאית. האסוציאציות הראשוניות שלו באות כמובן מהעולם היהודי, אך הוא מרחיק ומביא דימויים והשוואות גם מתרבויות אחרות שהכיר. כך למשל, כשהוא מנסה להבהיר מי הייתה הנערה נאנדה שדבקה בבודהה הוא כותב:

"הדבר ברור, כי לפי מפרשי הסינים נמשלה נאנדה להעלמה קונדרי בהמיתולוגיה הגרמנית, אשר המזמר המפורסם וגנר הכניסה בכישרון דרמתי מאוד בהאופרה שלו 'פארסיפאל'. לפי דעתי לא ראי נאנדה כראי קונדרי, כי הנערה ההודית בת הרועה הייתה נערה יפה ולא יותר." (עמוד 39).

בביאורו לפרק העוסק בביקורו של בודהה בבית הפילגש אמבאפעלה כתב זליקוביץ, שכבר המפרשים הבודהיסטים התקשו להסביר "מה לכוהן בבית קברות? כלומר: מה לאיש צדיק כמו בודהה בקברות התאוה של אמבאפעלה?" בסוף הדיון בנושא כתב:

"אין ספק כי מצב הקדשות האלה בהודו בימי בודהה היה כמו מצב האישה פומפאדור בחצר המלך לואיס י"ד בצרפת. ואמבאפעלה לא הייתה קדשה לכל עובר כי אם מה שקוראים 'קורטיזאן' בלעז, כלומר, שעלתה לגדולה על ידי יופייה וחוכמתה - ייחוס עצמה." (עמ' 107-108)

בביאורו עורך זליקוביץ השוואות עם האסלאם (עמוד 57) ועם המצרים הקדמונים (עמוד 70). הוא מביא ציטוטים בערבית של נוסחי אגדות בודהיסטיות שהשתמרו אצל הסופר הערבי מסעודי (עמ' 91, 108) ומזכיר את פיתגורס (עמ' 115). השוואותיו מרחיקות הלכת מעלות חיוך על שפתי הקורא ותורמות נידבך נוסף לאווירה המיוחדת של החיבור.

הביקורות על התרגום

תרגומו של זליקוביץ התקבל בהתלהבות על-ידי הקוראים וזכה לביקורות חמות בעיתונות היהודית. דברים בשבחו של התרגום כתב ש' ערדברג ב"טאגעבלאט", העיתון שבו עבד זליקוביץ באותה תקופה:

"עס איז א גליק פאר בודהא וואס ער איז פאר אונדז איבערגעבראכט געווארען פון פראפעסאר ג' זעליקאוויץ און א גרויס געווינס פאר דער העברעישער ליטעראטור. [...] צווישן אונדזערע העברעישע שריפטשטעלער זיינען פאראן אויסגעצייכנטע זאגאר ווונדערבארע סטיליסטן - אבער דעם איינציקן, ריכטיקען תנ"ך-סטיל האט נאר איינער, און דאס איז פראפעסאר ג' זעליקאוויץ, דער דיכטער פון "צירי מסע", א תנ"ך-פערל, א קונסטשטיק פון דער העכסטער מדרגה.²⁴

[התמזל מזלו של בודהא, וזכותה זכייה גדולה השפה העברית, בכך שתורת בודהא תורגמה בשבילנו על ידי פרופסור ג' זליקוביץ. [...] ישנם בין הסופרים העבריים בעלי סגנון יפהפה ואפילו נפלא - אבל היחיד, שיש לו סגנון תנכי אמיתי, הוא פרופסור ג' זליקוביץ, המשורר של "צירי מסע", של פניני תנ"ך, יצירת אמנות מהמדרגה הגבוהה ביותר.]

העיתונאי א' גולדברג היטיב להבין את אופיו של ה"תרגום". בביקורתו על הספר הוא כותב:

"זעליקאוויץ קאן שטאלץ זיין אויף זיין איבערזעצונג. עס איז ניט קיין איבערזעצונג, נאר א נייע יצירה. עס ליגט דארט אטמאספערע מער ווי עס שטייט געשריבן. איך בלעטער "תורת-בודהא" ליען און ליען און קאן די אויגן ניט אפרייסן פון די ליכטיקע זאפטיקע אותיות."²⁵

[זליקוביץ יכול להיות גאה על תרגומו. זה לא תרגום אלא יצירה חדשה. מושקעת שם אווירה יותר מבמקור. אני מדפדף בתורת בודהא, קורא וקורא, ואיני יכול לנתק את עיניי מהאותיות המאירות והעסיסיות.]

בביקורת על הספר, שהתפרסמה בעיתון "הארץ", כותב י' סינגלובסקי:

"ה' זליקוביץ כאלו נועד ביחוד לתרגם ספר תורת בודהא, באשר הוא משורר, וסגנונו המליצי מתאים מאוד לתוכן הספר 'כתפוחי זהב במשכיות כסף'."²⁶

ביקורות חיוביות לספר פרסמו גם י"ד ברקוביץ,²⁷ פ' ווירניק²⁸ ורבים אחרים. הגדיל לשבח את הספר נחום סוקולוב. במכתב ששלח לזליקוביץ כתב:

²⁴ "ערדבערג, "בודהא אויף העברעיש", טאגעבלאט, 16 באפריל 1922.

²⁵ א" גולדברג מתוך מודעת הפרסומת לספר, הדואר, 22 בספטמבר 1922.

²⁶ י' סינגלובסקי, "בספרות ובאמנות", הארץ, 6 ביולי 1922.

"תודה מקרב לב עמוק בעד ספרך, דבר גדול הוא, להכניס לתוך הקלחת הרועשת של אמריקה את הצינה הנעימה, העמוקה והאדירה של בודהה, - לקרוא הס במקום שם הכול אף-רף; הסו אגרופים, הסו עצבים, שלוה של צדיקים, חלום מארץ נעלמה, זוהר שקט ורחב אין קץ! בתוך הדוד הרותח והמפפעע הזה, אגלי טל של תורת בודהה[...] ואני מכיר לך טובה שתרגמת את תורת בודהה לעברית - תרגום נקי, בלי פרכוס ופקיסה וסממנים. והעברית העברית ההיא, שבעונותינו הרבים נשארה עוד אך למשמרת ולסגולה בעטם של יחידים, ולא בעטיים של רבים; העברית ההיא, עליה השלום! שיש בה ממנוחת הקדמונים, הכוח האמיץ והמרכזי, המוצק והאיתן, החולם והגיבור מכל ער - שיש בתורת בודהה."²⁹

זליקוביץ עצמו היה גאה מאוד ב"תרגומו" וראה בו אישור, שעוד כוחו במוותניו לכתוב בשפה העברית לאחר שנים רבות שלא כתב שום חיבור משמעותי בשפה זו.³⁰

הביקורות על **תורת בודהה** וגם סקירה זו חסרים דיון מעמיק על היחס בין "תרגומו" של זליקוביץ למקורות הבודהיסטיים, משום שלכותבים חסרה בקיאות במקורות אלו. בכל זאת אפשר להצביע על נקודות מרכזיות שבהן סטה ה"מתרגם" מרוח מקורותיו. זליקוביץ ראה חסרון בכל פילוסופיה שאינה מקבלת את הנחת היסוד שיש אל אחד, בורא עולם, המשגיח על עולמו. הסטייה המרכזית בספר, העומדת בניגוד למקורות הבודהיסטיים, היא ניסיונו להציג את בודהה כמי שהאמין באל עליון המשגיח על העולם (עמ' 78, 120). כאשר הוא רוצה להסביר את **תורת בודהה** לפי עולם המונחים של הדת היהודית, הוא משבש לפעמים את רוח המקורות. כך למשל בשעה שהוא יוצר זהות בין "מרה" ל"שטן", (עמוד 42) וכן בניסיונו ליצור זהות בין התפילה היהודית לבין טקסטים הנאמרים על ידי הבודהיסטים (עמוד 52).

זליקוביץ הכיר את המקורות הבודהיסטיים ותפס בדרך כלל את המסר המרכזי שבהם. הוא כתב את תרגומו מתוך יחס חם, התלהבות ואולי אפילו בהשראה של הכתבים הבודהיסטיים. התרגום מצליח להעביר את המסרים הבודהיסטיים

27 ראו: **הדואר**, 22 בספטמבר 1922.

28 **מארגען זשורנאל**, 16 באפריל 1922.

29 "נחום סוקולוב על דבר תורת בודהה", **הדואר**, 19 ביוני 1922.

30 ליקוביץ, תורת בודהה, עמ' 11. וכן ראו: מ" שושני, "ג" זליקוביץ", **הדואר**, 6 (1927), גל" ה", עמ' 72.

בצורה המשאירה רושם שהוא מעביר גם את האווירה המיוחדת האופפת אותם
ובכך יופיו.

בחיבורו יוצר זליקוביץ תשבץ ממשפטים שלקוחים מהמקרא ומהמקורות
היהודיים, מדימויים ומאסוציאציות הלקוחים מעולמו האישי ומדעותיו בנושאים
שונים הקשורים בספר. כל אלו יוצרים "תרגום" לכתבי בודהא, שהוא למעשה
ספר קריאה ולימוד מרתק ומהנה. הרוצה לקרוא על **תורת בודהא** בעברית, חייב
להיזקק גם לחיבורו של זליקוביץ, משום שגם בראשית המאה העשרים ואחת, אין
כמעט תרגומים לכתבים בודהיסטיים, ומה שנכתב בעברית על דת ותרבות זו
מצומצם ביותר.

